

19. YÜZYIL SURİYESİNDE HİRİSTİYAN-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİNDE DEĞİŞİM 1860 ŞAM OLAYLARI

Yrd. Doç. Dr. Adil BAKTIAYA*

Özet

1860 yılında Cebeli Lübnan'da Marunilerle Dürziler arasında ortaya çıkıp sonradan bütün cemaatleri içine alan bir iç savaş yaşandı. Lübnan'daki olayların birkaç hafta sonrasında bu sefer Şam'da olaylar patlak verdi ve çok sayıda Hıristiyan öldürüldü. Osmanlı Devleti olaylarda sorumluluğu olanları çok sert bir şekilde cezalandırdı. Osmanlı Devleti bu olay sonrasında Tanzimat reformlarının Suriye'de uygulanmasına hız verdi. 1860 olayları ve takip eden dönemde Osmanlı Devleti'nin nihayet empoze edebildiği reform politikaları, bölgenin -Suriye'de Mısır yönetiminin kuruluşundan beri gittikçe istikrarsızlaşmakta olan- Hıristiyan ve Müslüman cemaatleri arasındaki ilişkilerde bir değişime yol açtı. Bu çalışmada, ağırlıklı olarak bölgedeki İngiliz diplomatlarının raporlarından yararlanılarak Hıristiyan ve Müslüman cemaatlerin 1860'ın öncesi ve sonrasındaki ilişkilerinden yola çıkılmakta, cemaatler arasındaki gerilim hep varlığını sürdürse de, 1860 sonrasında niteliksel bir farklılığın ortaya çıktığı ve ilişkilerde belirgin bir yumuşama olduğu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu değişikliğin pek çok göstergesi arasında belki de en önemlisi Hıristiyan ve Müslümanları tek bir şemsiye altında bir araya getirmeyi amaçlayan "Suriyelilik" gibi yeni bir kimliğin inşa edilmesine çalışılmasıdır. Osmanlı Devleti'nin bu süreci desteklemiş olması hayli ilginçtir.

Anahtar Kelimeler: Şam, 1860 olayları, cemaatlerarası ilişkiler, Hıristiyanlar, Müslümanlar

* İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Abstract

The events that outbroke and resulted in the massacre of many Christians by Muslims in 1860 in Damascus has started a new era in Christian-Muslim relations. State-notables relations changed and the Otoman Empire finally started imposing Tanzimat reforms strongly. Eventhough tensions between the two communities remained, in reality the nature of inter-communal relations was transformed. A reflection of this transformation were the attempts to create a common Syrian identity. It is very interesting to observe the support and encouragement of the Otoman Empire to construct this Syrian identity.

Key Words: *Damascus, 1860 events, intercommunal relations, Christians, Muslims*

1. Giriş

Ortadoğu'nun tarihinde 1860 yılı pek çok açıdan önemli bir dönüm noktası olarak görülebilir. 1839 sonrasında Tanzimat İstanbul ve ona yakın çevrelerde kısa bir sürede kendini hissettirdiği halde Suriye'de** uzun süre ciddi bir değişimin yolunu açmamıştı. Tanzimatın öngördüğü ilkeler Suriye'de ancak 1860 sonrasında hayata geçirilmeye başlandı. Bu açıdan bakıldığında Tanzimatın ilan edildiği tarihlerde Suriye'nin Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında olmayışı oldukça anlamlıdır.

İmparatorluk yöneticilerinin Tanzimatın öngördüğü vizyonu en uzak vilayetlere kadar yaymak ve uygulamak istemeleri doğalsa da devletin karşı karşıya olduğu zorluklar nedeniyle 1860 yılına kadar uzak vilayetlerde bu hedefe ulaşamamış, Suriye'de ancak 1860'taki gelişmeler nedeniyle ki devlet, reformları âcil olarak uygulamaya sokmak durumunda kalmıştır. Devlet açısından bakıldığında bir zorunluluğun yanında bununla birleşmiş olan bir fırsat da söz konusudur. Çünkü Suriye bölgesinin arzu edilen değişimlere tepki vereceği ve önemli zorluklar ortaya çıkartacağı yöneticiler tarafından

** Suriye terimi 19. Yüzyılda bugünkü Suriye'den daha geniş bir bölgeyi anlatmaktaydı. Bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin ve İsrail topraklarının büyük kısmı *Suriye* ya da *Bilad-ı Şam* olarak adlandırılıyordu. Burada da Suriye terimi aksi belirtilmedikçe *coğrafi Suriye* denilen Doğu Akdeniz sahil kesimindeki bu devletlerin kapladığı bölgeyi ifade etmek üzere geniş anlamıyla kullanılmıştır.

bilinmekteydi. 1831 ile 1840 arasında Mısır egemenliği altında bulunan Suriye’de Osmanlı egemenliği yeniden tesis edildiğinde, Mısırlılarca başlatılan reformlar, bölge sakinlerinin beklentilerinin tersine devam ettirilmiş, hatta daha kapsamlı reformlar uygulamaya konmuştu. Ancak devletle çıkarları ortak gibi görünen ve vilayetteki resmi mevkileri elinde bulunduran eşraf, kendi konumunu kullanarak İstanbul’un reformlarına şiddetle muhalefette bulunmuş, cemaatlere eşitlik getiren pek çok düzenlemenin büyük ölçüde kağıt üzerinde kalmasını sağlayabilmişti. (Khoury, 1983: 25) 1860 yılı işte bu eşrafla hesaplaşma ve onları -tamamen imha etme değilse de- tedip etme, devlete daha yakın bir çizgiye çekme fırsatını ortaya çıkarmıştır.

1860 olayları ve takip eden dönemde Osmanlı Devleti’nin nihayet empoze edebildiği reform politikaları, bölgenin -Suriye’de Mısır yönetiminin kuruluşundan beri gittikçe istikrarsızlaşmakta olan- Hıristiyan ve Müslüman cemaatleri arasındaki ilişkilerde bir değişime yol açmıştır. Bu çalışmada Hıristiyan ve Müslüman cemaatlerin 1860’ın öncesi ve sonrasındaki ilişkilerinden yola çıkarak, cemaatler arasındaki gerilim hep varlığını sürdürse de 1860 sonrasında niteliksel bir farklılık ortaya çıktığını ve ilişkilerde belirgin bir yumuşama olduğunu ortaya koymaya çalışacaktır. Aşağıda gösterileceği gibi bu değişikliğin pek çok göstergesi arasında belki de en önemlisi Hıristiyan ve Müslümanları tek bir şemsiye altında bir araya getirmeyi amaçlayan “Suriyelilik” gibi yeni bir kimliğin inşa edilmesine başlanmasıdır. Osmanlı Devleti’nin bu süreci desteklemiş olması hayli ilginçtir.

1. Bir Dönüm Noktası Olarak 1860 Olayları / Olaylar Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Değişen Politikası

Tanzimat Fermanının kahramanı olan Reşit Paşa 1856’da Islahat Fermanının ilânı söz konusu olduğunda bu sefer muhalefet etmiş ve özellikle kimi bölgelerin tepkilerinden endişe ettiğini ayrıca beyan etmişti. Reşit Paşa’ya göre Islahat Fermanı, ‘millet-i hâkime’ ile ‘millet-i mahkume’ arasında fark bırakmayan düzenlemeleriyle fazla ileri gitmişti; bunlar, kuvvetli bir zorunluluk olmadıkça yapılmaması gereken şeylerdi. ‘Kuvvetli bir zorunluluk’ olduğu zaman dahi şu göz önünde bulundurulmalıydı: “Bu madde [cemaatler arasında eşitlik kastediliyor] Devlet-i Âliyye’nin altı yüz senelik rengini tamamıyla

zıdd-ı muhalif olan bir renge koyacak ve ehl-i islam ile hıristiyanlar arasında maazallah büyük bir çatışma ortaya çıkmasına sebep olabilecek büyük ve nazik bir olay olup”, İstanbul, Bosna ve Arnavutluk gibi yerlerde sorun çıkmazsa da “Şam, Halep ve Hitta-i Irakiyyede ve Anadolu’nun pek çok yerlerinde” buna hafifçe teşebbüs edilmesi bile akla yatkın değildir.¹

Reşit Paşa’nın tahminleri doğru çıktı ve daha birkaç yıl geçmeden İmparatorluğun çeşitli yerlerinde huzursuzluklar başgöstermeye başladı. 1860’ta Lübnan’da Maruniler ile Dürziler arasında bir iç savaş patlak verdi.² Kısa bir süre sonra Lübnan’daki olayların tetiklemesiyle bozulan ekonomik koşullarına zaten tepki göstermekte olan halk Şam’da ayaklandı ve burada Müslümanların Hıristiyanlara saldırması sonucunda bir katliam yaşandı.³ Osmanlı Devleti bölgeye olağanüstü yetkilerle gönderilen Fuat Paşa eliyle çok çabuk ve çok sert cezalandırmalara girişmiş ama Avrupalı devletlerin müdahalesi yine de önlenememişti. Fransa Lübnan’a asker çıkarttı ve bu askerler yaklaşık bir yıl Lübnan’da kaldılar. Hıristiyanların güvenliğini sağlayacak bir çözüm üretmek üzere Avrupa temsilcilerinin katılımıyla 1861’de İstanbul’da bir konferans düzenlendi. Konferansın sonucunda Lübnan’da yeni bir düzenleme yapıldı ve I. Dünya Savaşına kadar yaşayacak olan Lübnan Mutasarrıflığı kuruldu.⁴ Tuna prenslikleri, Sırbistan, Sisam gibi özerk bölge örneklerini çoğaltmamaya, var olanları da yeniden merkeze bağlamaya çalışan Osmanlı Devleti, Lübnan’da da benzeri bir tecrübeyi yaşamak durumunda kalmıştı (Anderson, 2001: 175).

Bu gelişmeler en başta devletin tutumunda bir değişiklik ortaya çıkardı ve Tanzimatın öngördüğü, ama gerek devletin örgütsel ve mali güçsüzlüğü, gerekse bölgenin Reşit Paşa’nın endişelerinde ifade edilen taassubu dolayısıyla,

¹ Reşid Paşa’nın lâyihasını aynen aktaran Cevdet Paşa (1991: 77) (Metin kısmen sadeleştirilmiştir).

² İç savaşın nedenlerine dair daha geniş bilgi için bkz. Hourani, 1966: 256.

³ Şam’daki olaylarda rol oynayan bazı faktörlerle ilgili bir tartışma için bkz. Masters, 2004: 163-164 ve 166-168.

⁴ Lübnan Mutasarrıflığı’nın kurulması uzun tartışmalardan sonra mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti ile Büyük Güçler arasında ve Büyük Güçlerin kendi aralarında yaşanan pazarlıkların bir özeti ile üzerinde uzlaşılan nihai düzen için bkz. Ülman, 1966: 95-121. Nizamname ile getirilen düzenlemeyle ilgili ayrıntılı bilgi ve yorumlar için ayrıca bkz. Engelhardt, 1999: 169-171; Ortaylı, 1985: 51.

kendi haline bırakılmış olan değişimi gerçekleştirmek üzere hızla ilk adımlar atıldı.

Bâb-ı Âli olarak düşünüldüğünde devlet, 1860 olaylarını örgütlememiş ve istememişti.⁵ Ama yine de olaylarda büyük bir sorumluluğu bulunmaktaydı. Tanzimatın ilânından itibaren gündemde olan ve Islahat Fermanıyla tekrar edilip genişletilen reformları, büyük tepki vereceği bilinen bu vilayete empoze edememiş, ne bunun için gerekli olacak önlemleri almış ne de buraya yapılan tayinlerde reformların takipçisi olacak basiretli yöneticiler atamıştı.⁶ Olaylarla birlikte yetkililer hukuki olarak haklarını ve eşitliklerini tanıdıkları Hıristiyanların yaşadığı bir bölgeyi, fiiliyatta bunları çok da uygulamayacak olan kişilerin yönetimine vermenin ya da gayrimüslimlerin güvenliğini eşrafın insafına bırakmanın tehlikesini de görmüş oldular.⁷

⁵ Devlet Müslüman cemaati şiddetli bir şekilde cezalandırmış, Hıristiyanların zararlarının tazmini için ağır vergiler getirmişti. 1877'ye gelindiğinde hâlâ olaylar sırasında yakınlarını kaybeden kimi Hıristiyanlara tazminat nevinden maaş ödeniyordu. İngiliz konsolosunun gözlediğine göre, hem merkezî hükümet hem de Suriye vilayeti yetkilileri bu maaşı, bir namus borcu olarak görüyor ve seve seve ödüyordu. Bkz. FO 195/1154-No 116 içinde, Aleih, Eldridge'ten Earl of Derby'e, 20 Ekim 1877.

⁶ Maoz'a göre Osmanlı Devleti Avrupa nüfuzunu geriletmek üzere bölgedeki yöneticilerin büyük bir kısmını Hıristiyan karşıtı yöneticilerle değiştirmişti. Yeni atananlar genelde dinsel açıdan mutaassıp paşalardı (Maoz, 1968: 220).

⁷ Emir Abdülkadir el Cezayirî 1860 olaylarını değerlendirirken vilayet yönetimindeki Osmanlı yetkililerinin tehlikeyi görmezden geldiklerini ve kolaylaştırdıklarını aktarmaktadır. Cezayirî katliam hazırlığı sırasında Vali Ahmed Paşa'yı önlem alması için uyarılmış, buna karşılık Ahmed Paşa'dan (Dürzileri ve Hıristiyanları kastederek) "bırak köpekler domuzlara dalaşsın" cevabını almıştır. Ancak Emir'e göre tek suçlu Osmanlı yetkilileri değildir. Olayların bu şekilde sonuç vermesi yetkililerin istediği, şehrin ileri gelenlerinin onay verdiği bir şeydi ve kargaşaya eğilimli bir psikolojiye sahip kitlelerce uygulandı. Kısacası herkes suçluydu. Bkz. FO 78/1586, Pol. No 19, Beyrut, Moore'dan Russel'a, 8 Ağustos 1861. Fuat Paşa Ahmet Paşa'yı kurşuna dizdirse de bölgedeki üst düzey yöneticileri doğrudan doğruya suçlamamış, bu kişilerin maiyetlerinin etkisi altında kaldıklarını belirtmiştir. Diğer yandan Fuat Paşa askerlerin bazen 28 ay maaş alamadığını, hatta dilenmek zorunda kaldıklarını, kimsenin hükümete veya askere güveni olmadığını söyleyerek hükümetin olaylardaki kusurlarını adeta itiraf etmektedir (Gökbilgin, 1946: 700-701).

1860 olaylarının hemen sonrasında devlet Suriye’de daha etkili bir yönetimin asgari fiziksel koşullarını hızla yaratmaya koyuldu. 1861 Haziran’ında, daha olaylar sıcaklığını korurken Şam ile İstanbul bir telgraf hattıyla birbirine bağlandı. Ocak 1863’te Şam ile Beyrut arasındaki seyahat süresini üç günden 12 saate indiren Fransız yapımı şose yol tamamlandı. Bölgedeki garnizon ve asker sayısı artırıldı. Daha iyi silahlarla donanmış daha çok sayıda asker kentte güvenliği sağladığı gibi kırsal alanlara da yayılarak oradaki özerk şeyhlerin otoritesini gerilettiler ve böylece hazineye katkıda bulunacak yeni vergi mükellefleri bulmuş oldu. (Owen, 1993: 170) 1864’teki Vilayet Nizamnamesi ile merkezin gücünü vilayetlerde daha etkili bir şekilde hissettirecek idari yapı da kuruldu. Nihayet devlet, Müslümanlar arasında pek rağbet görmeyecek olsa da dinsel farklılıkların üstünü örtmesi beklenen yeni kimliklerin (“Suriyelilik”) oluşumunu destekleme politikasını izlemeye başladı. Buna devletçe kurulan matbaa ve gazeteler, okullar ve yeni yeni ortaya çıkan iş fırsatları eşlik etmekteydi.

2. Hıristiyanlara Duyulan Öfkenin Nedenleri

Müslümanların Hıristiyanlara duyduğu öfke daha Suriye Mısır egemenliği altındayken başlamıştı. Elbette bu tarihten önce de şiddet olayları oluyordu.⁸ Hatta 19.yüzyıl öncesinde ve yüzyılın ilk on yıllarında bölgede yaşanan şiddeti ifade etmek için kimi yazarlar "sürekli iç savaş hali" ifadesini kullanmışlardır (Maoz, 1968: 9). Ama dünyanın her yerinde görülebilen bu 'olağan şiddet', yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkacak olan şiddet dalgalarından nitelik olarak farklıydı. *Eski şiddet* dinsel sınırlarla çakışmayan, dağlık kesimlerde çok farklı şekillerde oluşabilen kabile ittifaklarından doğmaktaydı ve yereldi. Cebel-i Lübnan’da şeyhler arasındaki ittifaklar mezheplere göre oluşmuş ittifaklar değildi, mezhep yapılanmalarını dikine kesmekteydi. İttifaklara dinsel amaçlarla değil, siyasi amaçlarla giriyorlardı ve bu siyasi amaçlarla dinsel farklılıklar arasında bir örtüşme bulunmamaktaydı.

⁸ Cemaatler arasındaki ilk geçimsizlik tohumları, 17. yüzyılın ortalarından itibaren hızlanan Hıristiyan misyoner faaliyetleri ve sonuç olarak bazı Dürzilerin Hıristiyanlığa geçişi ile birlikte atılmıştı. Bununla birlikte bölgedeki cemaatler zaman zaman Osmanlı idaresine ayaklansalar da 18. yüzyılın sonlarına kadar kendi aralarındaki barışçı ilişkileri korumuşlardı (Ülman, 1966: 16).

Dolayısıyla 19. yüzyıl öncesinde çatışmalar vardı, ama mezheplerarası kutuplaşma mevcut değildi (Fawaz, 1994: 62). Örneğin yüzyılın ortalarına damgasını vuracak olan çatışmaların iki tarafı olan Dürzilerle Maruniler aynı köylerde yaşıyor, aynı *emire* itaat ediyorlardı. Çatışmalar sonrasında bu karma köylerin ortadan kalktığı görülmüştür. Batılıların bölgeye nüfuz etmesinden sonra ortaya çıkan *yeni şiddet* tüm bölge nüfusunu dinlerine ve mezheplerine göre ayırmakta, Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak iki temel kategoride kutuplaştırmaktaydı. Bugünden bakıldığında ilginç olan bir nokta Yahudilerin bu kutuplaşmanın dışında kalabilmesi, Hıristiyanlarla yaşanan gerilimlerde Müslümanlarla Yahudilerin dayanışma içinde olmalarıydı (Maoz, 1977: 209)⁹.

Müslümanların Hıristiyan ve Yahudilere yaklaşımındaki farklılık (birinin gittikçe daha büyük bir tehlikeye dönüşen bir dine mensup olmasından başka) Mısır yönetimiyle Tanzimat döneminin ilk yıllarında bu iki cemaatin reformlarla gelen eşitliği yaşama geçirme konusunda takındığı ihtiyatlı ya da ihtiyatsız tutumla kısmen de olsa ilgilidir.

Suriyeli Müslümanlar daha Mısır yönetimi sırasında kendilerini “mılel-i mahkume” ile aynı seviyeye indirilmiş hissetmişlerdi. Mısırlıların reformları arasında belki de Müslümanlara en ağır geleni onları gayrimüslimlerle bir kılan vergilendirme sistemiydi. 1833’ten sonra uygulanan *ferde* vergisi aslında göreceli olarak ağır bir vergi değildi. Tüm Suriye için 1836’da *ferde*, toplam gelirin üçte biriydi (Owen, 1993: 77)¹⁰. Buna karşılık *ferde* vergisinin sembolik bir anlamı vardı. Bu verginin toplanması Müslümanların ayrıcalıklarının hiçe sayıldığını gösteriyordu. Dönemin bir tanığı Müslümanların tepkilerini şöyle anlatıyor:

⁹ Bölgedeki şiddet patlamasını hazırlayan koşulları yine Suriye’de Mısır yönetiminin kurulduğu yıllara dayandıran Ussama Makdisi bu tarihten itibaren cemaatler arası ilişkilere modernleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan, hem bir söylem hem de bir eylem olan ve oluşumu sürecinde dinsel cemaatlerin politik cemaatlere dönüştüğü *sekteryanizm kültürü*’nün damga vurduğunu belirtmektedir. Bkz. Makdisi, 2000.

¹⁰ 1839 yılında Hama’da *ferde* vergisi hükümetin toplam gelirin %6’sını oluşturuyordu. 1839-1840 yılında vergi gelirleri arasında *iane* diye bilinen vergi 900.000 birim toplanmışken *ferde* vergisi 85.000 birim toplanmıştı (Douwes, 2000: 202).

“Çünkü ferde vergisi Müslümanlardan hiçbir zaman alınmamıştı. Vergi herkese zengin, fakir, ağa ve efendiye uygulandı. Müslümanlar her zaman başkalarından faydalanmaya alıştıkları için, bu durum karşısında perişan oldular. Birkaç gün bu durum devam etti. Müslümanlar ölüleri bile kıskanmaya başladılar. Birbirlerine ‘ah ölüm ne kadar iyi’ diyorlardı. [...] Vergiyi ödeyene Nazır’dan mühürlü bir kağıt veriliyordu. Müslümanlar bu kağıdı aldıklarında birbirlerine dönüp ‘ey kardeş, bak *harici**** kağıdı’, bir diğeri de ‘ey kardeş bu kağıdı başında taşı sakın ola ki kaybetmeyesin’ diyorlardı.”¹¹

Hıristiyanların, Mısırlılarla birlikte gelen eşitlik ve özgürlüğün verdiği coşkuyla yaptıkları bazı gösteriler, Şam’da ilk defa meyhane açılması, Şam müftüsünün evi olarak bilinen eve üst rütbeli bir Hıristiyanın yerleştirilmesi, sokaklarda içki içilmesi, savaştan dönen askerlerin camilere yerleştirilmesi, *ferde* vergisi ve nihayet bunlara isyan edenlerin çok sert biçimde cezalandırılması Şam halkının sabrını taşıran, Müslümanların gayrimüslimlere karşı sahip olduğu üstünlüğün sembollerini yıkan olaylardı.

Sonuç olarak Suriyeliler Mısır yönetimini şöyle görmeye başlamışlardı:

“[Hâce Hanna] herkesin başıydı. Eli altındaki yazıcılar ve hademeler bir kısmı Keşmir şallarıyla, bir kısmı beyaz sarıklarla kuşanmış, bir kısmı da yönetim üyelerine has olan giysileri giyinmişlerdi. Hepsi atlara binip çarşıda dolaşıyordu. Hiçbir Müslüman bir şey diyemiyordu. İbrahim Paşa gelmeden önce Hıristiyan ve Yahudilerin böyle dolaşmaları yasaktı. Birbirlerine şöyle demeye başladılar: kardeşim devlet artık Hıristiyanların devleti, Müslümanların devleti bitti.” (Müzekkîrât: 59-60).

Yahudiler gerek Mısır egemenliği döneminde, gerekse Suriye yeniden Osmanlı yönetimine girdiğinde Hıristiyanlara kıyasla belirgin bir şekilde daha ihtiyatlı davrandılar. Giyim kuşam serbest bırakıldığında geleneksel sınırlamaları en son terk edenler Yahudiler olmuştu. Gösterişli sinagoglar inşa etmedikleri gibi, ibadetlerini gözden ırak yapmaya da özen göstermişlerdi. Diğer taraftan bu cemaat, şiddet olaylarının dışında kalmak için Müslüman eşrafa korunma karşılığında sürekli olarak bir para ödemesinde bulunmuştu. Bu

*** “Harici” kelimesiyle gayrimüslimler kastedilmektedir.

¹¹ *Müzekkîrât Tarihiyya ‘ân Hamlet İbrahim Başa ‘elâ Suriyya*, Ahmed Gassan el-Sabanu (haz.), Dar Kuteyba, Dimaşk, t.y., s. 67. Yazıldığı tarih bilinmemekle birlikte bu eser tahminen 1840 yılında, adı bilinmeyen, ama gayrimüslim olduğu tahmin edilen bir kâtip tarafından kaleme alınmıştır. Aşağıda bu esere “Müzekkîrât” şeklinde atıf yapılacaktır.

ödemeler Halep ve Şam'daki olaylar sırasında çok artmış, ama Yahudileri korumakta etkili olmuştu (Maoz, 1977: 209). 1860 olayları sonrasındaki cezalandırmalarda da Yahudiler, masum olduklarından cezai vergiyi vermekten bağışık tutulmuşlardı.¹²

Tanzimat reformları Yahudilerde yeni siyasi talepler yaratmadığı gibi, bu cemaatin üyeleri yeni kazanımlardan faydalanmakta da aceleci davranmamışlardı. Her fırsatta Osmanlıya sadakatlerini dile getirdiler ve Müslüman-Hıristiyan gerilim dönemlerinde Müslümanlardan yana durarak sempati kazandılar. Bunun ödülünü almalarının bir başka şekli de kendilerinin Hıristiyanlarla gerilimlerinde Müslümanların desteğini yanlarında görmeleri oldu (*age*: 209).

Yeniden Hıristiyanlara dönecek olursak, bu cemaatin tutumu Yahudilerin tutumundan farklıydı. Tanzimatla gelen ve Islahat Fermanıyla onaylanan özgürlüklerini doğal olarak derhal kullanmaya başladılar. Ancak bu, kimi zaman Müslümanlar tarafından gösteriş olarak algılanmakta ve bazı gözlemcilere bakılırsa kimi Hıristiyanlar tarafından gerçekten tahrik etme amaçlı olarak yapılmaktaydı. Meyhaneler, tavernalar, yeşil giysiler içinde dolaşan Hıristiyanlar (gayrimüslimlerin bu rengi giymesi yasaktı), çan sesleri, Müslümanların yaşam alanlarında kutlanan Hıristiyan bayramları... bütün bunlar söz konusu dönemin Suriye'sinin kaldıramayacağı şeylerdi. Bazı konsolosluk raporlarında Hıristiyanların Müslümanları kıskırttıklarından söz edilmektedir (Maoz, 1968: 203).

Örneğin eşitlikle birlikte gündeme gelen gayrimüslimlerin askerlik hizmeti meselesinin hizmet yerine *bedel* ödemek şeklinde uygulanması kararlaştırılmışken ve Yahudiler buna hemen riayet etmişken, Suriye'deki Hıristiyanlar *bedel* ödemeyip Müslümanlar gibi askerlik yapmak istemiş; askerlik vergisini vermemekte ısrarlı davranmışlardı (*age*: 204). Hemen hemen tüm Arap topraklarında *bedel-i askerî*'nin toplanmasında büyük güçlük

¹² Ancak sonradan Fuat Paşa tarafından çağrılan cemaat liderleri, Paşa'nın bahsedeceği ve masumiyetlerini ilan eden bir 'buyruldu' ya da yabancı gazetelerde verilecek bir ilan karşılığında toplam olarak 150.000 kuruş katkı yapmak isteyen gönüllüler olmaya ikna edilmişlerdi. *FO 78/1586*, No 25 içinde; Şam, Rogers'tan Bulwer'e, 9 Eylül 1861.

çekilmiş, sözgelimi devletin Hıristiyanlara göreceli olarak daha çok baskı yapabildiği Halep'te bile 1856 ile 1862 arasında hiç *bedel-i askeri* toplanamamıştı (Gülsoy, 2000: 92). Hıristiyanların *bedel* ödemeyi reddetmeleri Müslümanlar (ve sonradan idam edilecek olan Osmanlı valisi) tarafından isyan olarak değerlendirilmiş ve Şam'daki 1860 olaylarının nedenlerinden biri olmuştu (Maoz, 1968: 203).

Müslümanların öfkесinin gerisinde simgelerin ve üstünlük gururunun ötesinde bir takım gerekçeler de bulunmaktaydı. Avrupalı devletler bir yandan Osmanlı Devleti'nin girdiği ekonomik, siyasi, askeri her türlü kriz sonrasında yeni ödünler kopararak eşitsiz bir ticareti dayatıyor ve böylece imalat sektörünü yıkarak öfkeli, işsiz ve aç kalmış kitleler yaratıyorlardı; 1860 olaylarında bu işsizler önemli bir rol oynamıştı (Khoury, 1983: 23; Owen, 1993: 169). Diğer yandan bu gelişmeye paralel olarak ve Avrupalı devletlerin uyguladıkları politikaların sonucunda ekonomik gelişmenin sınırları din-mezhep sınırlarıyla örtüşmekte, Müslümanlar yoksullaşırken Hıristiyanların durumu hızla iyileşmekteydi. Gayrimüslimlerin nüfuslarıyla orantısız bir şekilde ele geçirmeye başladıkları etkinlik, Müslümanlar arasında önemli bir hoşnutsuzluk sebebi haline gelmişti. Anadolu'da olduğu gibi Suriye'de de ticaret, bankacılık, kuyumculuk gibi işler, zamanla büyük oranda gayrimüslimlerin elinde toplandı. Öbür taraftan daha iyi eğitim almış olmaları sebebiyle gittikçe artan sayıda gayrimüslim devlet görevlerine alınıyor, hazine memurluğu, muhasebecilik, danışmanlık, katiplik gibi meslekleri işgal ediyordu. Başta Hıristiyanların bu makamları kapmaya başlaması geniş Müslüman kitlelerini çok rahatsız edecek türde ve nicelikte değildi. Buna karşılık, ulema, yerel idareci ve diğer ileri gelenlerden oluşan bir kesim, gayrimüslimlerden gelen tehlikeye karşı daha hassastı. Bu kesim ayrıca borç, bağış, koruma bedeli, fidye, özel türde vergiler ya da hediyeler istemek yoluyla gayrimüslimlerden para sızdırmaktaydı.¹³ Gayrimüslimlerin hem ekonomik hayatta hem de devlet görevlerinde artan

¹³ Olaylar sırasında kitleye önderlik eden kimi liderlerin bu yolla Hıristiyanlara olan borçlarından kurtulmak isteyen bazı ileri gelenler olduğu düşünülebilir. Örneğin ileri gelenlerden Muhammed Ağa el Havasili'nin oğlu Mustafa Bey olaylar sonrasında Fuat Paşa tarafından idam edilmişti. Kadı sicillerine göre Mustafa Bey'in bıraktığı miras 140.000 kuruş iken, borçları 188.000 kuruştı ve bu borcun 83.000 kuruşu (%44'ü) Hıristiyanlaraydı (Rafeq, 1994: 491).

etkinlikleri, geleneksel olarak bu konumları elinde bulundurmuş olan ve kitleler üzerinde de halen nüfuzunu koruyan eşrafın hoşnutsuzluğunun Hristiyan-karşıtlığı şekline bürünmesine sebep olmuştu (Khoury, 1983: 23)¹⁴. Sonuçta Şam'da 1860 olayları sırasında vilayetin mali işleri tamamen felce uğramıştı. Çünkü bu görevler neredeyse tamamen Hristiyanların elindeydi (Maoz, 1968: 192-193).

Müslüman Araplar hemen her gün hissettikleri bu denge değişiminin yanında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı güçlüklerden de Avrupa devletlerinin sorumlu olduğunu düşünüyorlardı. 1860 öncesinde de Fransa'nın Lübnan'a asker çıkaracağı, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne saldırmayı planladığı ve Hristiyanların isyan edeceği dedikoduları dolaşmaktaydı. Hristiyan tebaa halihazırda Girit'te ve Balkanlarda isyan halindeydi. Suriye'de Avrupalı devletlerin gelip bu toprakları işgal edecekleri dedikoduları dolaşmaktaydı. Müslümanların büyük bir çoğunluğu 19. yüzyılın ortalarında Suriye'yi denetim altına alacak ve yerli Hristiyanlardan yardım alacak bir Avrupa-Hristiyan komplosundan korkuyorlardı. Bu korku nedeniyle yerli Arap Hristiyanlar da Müslümanlara, güvenliklerini tehdit eden bir unsur olarak görünmeye başladı (Maoz, 1977: 206). Bir konsolosluk raporunda Lazkiye'deki Müslümanlar arasında şöyle konuşmaların geçtiği bildiriliyordu: "Ülkemizin Avrupalılarca işgal edileceğini biliyoruz; ama biz de ülkemiz alınmadan önce elden geldigince çok Hristiyan öldüreceğiz." (Maoz, 1968: 229).

Bu ruh hali Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü görüldükçe keskinleşiyordu. 1858'de Cidde'de olaylar patlak verip bazı Hristiyan tüccar ve konsoloslar katledildiğinde Osmanlı Devleti'nin duruma müdahale etmesine fırsat tanımadan ve uluslararası hukuku hiçe sayarak Cidde'nin Fransız ve İngiliz gemilerince bombardımanla cezalandırılması, ardından eşraftan on kişinin asılması hem devletin zayıflığını ortaya koymuş, hem de Müslümanların kızgınlıklarını artırmıştı.

Özellikle Lübnan'da Dürzi Maruni ilişkilerinde doğrudan kışkırtmalar da söz konusuydu. Aralarındaki rekabette ileri geçmek arzusuyla Avrupalı

¹⁴ Bu eşrafın İstanbul'daki reform karşıtı gruplar tarafından da desteklendiği düşünülmektedir (Hourani, 1968: 59).

devletlerin her biri belirli bir cemaatin tarafını tutuyor ve açıkça cemaatleri birbirine karşı kışkırtan, kimi zaman silah dağıtmaya varan bilinçli bir politika izliyorlardı. Lübnan'daki olayların hemen sonrasında Dürzileri ziyaret eden bir İngiliz görevlisinin raporu, Fransız koruması altındaki Marunilere karşı İngilizlerce desteklenen Dürzilerin olayı nasıl anladıklarına dair ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Rapora göre Dürziler, Marunileri öldürmekle İngilizlerin beğenecekleri bir şey yapmış olduklarını düşünüyor ve bölgenin Hıristiyan nüfusundaki her bir azalmayı İngilizlerin onaylayacaklarına inanıyorlardı. Çünkü bu, Fransız nüfuzunda bir azalma anlamına gelecekti (Hourani, 1966: 258).

'Cemaate karşı cemaat' politikası süpergüç konumundaki İngiltere'nin dış politikasında bir model olarak kullanılmaktaydı. 1881'de Ermeni kiliseler arasındaki mücadelede İngilizlerin ne yapması gerektiği ile ilgili tartışmalar Suriye'de izlenen politikayı da ortaya koymaktadır. Bir İngiliz diplomat "Küçük Ermenistan'da Fransızlar nüfuzlarını artırdıklarından, Marunilerin desteklenmesine karşılık olarak Dürzileri desteklemek şeklinde Suriye'de izlediğimiz politikayı burada da Ermeniler konusunda izlemeliyiz" diyerek fikrini belirtmişti.¹⁵ Diplomatın sözünü ettiği bu politika nedeniyle 1840'lardan 1861 yılına kadar Suriye-Lübnan kan gölüne dönmüş, ama bu, söz konusu politikanın model olmasını engellememişti. Çünkü bu politikanın önemli sonuçlarından biri etkinliği Fransa'ya kaptırmamak, bir diğeri ise İngiltere'nin 16.yüzyıldan beri Fransa'nın etki alanı olarak görülen Suriye'de, 1800-1850 yılları arasında ticaret hacmini 8 kat artırması ve böylece Suriye çölündeki Bedevilere Lancashire pamuğundan yapılmış gömlekler giydirilmesiydi (Hourani, 1997: 318).

3. Cemaatlerin Birbirlerine Karşı Tutumlarında Gözlenen Değişim

Lübnan'daki olaylar Şamlı Müslümanlar arasında başta hoşnutsuzlukla karşılandı. Olaylar sırasında en atak kesim olan Dürziler Şamlı Müslümanlar arasında 'İslam'ın intikamını alan kişiler' olarak hayli popüler olmuşlardı (Salibi, 1968: 193). Ancak Şam'da bir katliam yaşandıktan sonra Müslümanların tavırlarında bir değişiklik oldu.

¹⁵ FO 424/122, No 123, Londra, Henderson'dan Earl Granville'e, 9 Haziran 1881.

Değişim elbette anında ve çok kapsamlı olmadı. Daha yüksek bir refah düzeyinde ve daha iyi eğitim olanaklarına sahip olan Hıristiyanlar 1860'taki olayları takip eden dönemde de Müslüman tepkisinin kaynağı ve hedefi olmaya devam etti. Olaylar henüz bitmişken bile korku salmak üzere Hıristiyanların evlerinin kapılarına haç işareti çizildiği görülmüştü.¹⁶ Üstelik olaylar sonrasında Müslümanların öfkelerini daha da artıran koşullar ve bir Fransız askeri varlığı da vardı. Olayların ertesinde Müslümanların Hıristiyanlara nefretlerini göstermedikleri bir bayram olmuyordu. Özellikle bayramlarda ve bayram olduğu için daha hayırlı olacağı düşünülerek o güne denk getirilen sünnet düğünlerinde biraraya gelen Müslümanlar Hıristiyanlara nefretlerini dile getiriyorlardı. Örneğin böylesi bir düğünde Beyrut sokaklarında şu sloganları atarak yürüyorlardı:

“Düşmanlarla barış yok.”
 “İşte istediğimizi yaptık,
 Fütursuzca fes giyerek ya da saç uzatarak değil,
 düşmanın kalbine saplanan biçimli kurşunlarla;
 çünkü kalbimizdeki ateş sönmüyor.”
 “Ey Şeyh Raslan, Ey Şeyh Nassar,
 Şam halkı kılıcın nasıl kullanılacağını bilir.”¹⁷

Müslümanlar, dini coşku ve taassup ile ya da özellikle Osmanlı devleti Hıristiyan bir devletle savaşa girdiğinde asker ve vergi vermenin, yakınlarını kaybetmenin ve açlık çekmenin verdiği kırgınlıkla öfkelerini Hıristiyanlara yöneltmeye devam ettiler. Olayların yirmi yıl sonrasında dahi Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında gerginlikler (az çok Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı dış güçlüklerle de bağlı olarak) aralıksız devam etti. Son derece basit kavgaların

¹⁶ Mart 1861'de Şam'ın Meydan ve Kanavat mahallelerinde görülen bu olayın ertesinde yapılan soruşturma sonuç vermedi. Vali ve Müşir bunun Hıristiyanlar tarafından yapıldığı kanaatindeydi. *FO 78/1586*, c13, Şam, William H. Wrench'ten Henry Sytton Bulwer'e, 30 Nisan 1861. Olaylar sıcaklığını henüz korurken Müslümanların pişman olmak bir yana, halen nefret ve kırgınlık içinde olduklarını Emir Abdülkadir El Cezayirî de gözlemlemiştir. Bkz. *FO 78/1586*, Pol. No 19, Beyrut, Moore'dan Russel'a, 8 Ağustos 1861.

¹⁷ *FO 78/1586*, Pol No 11, Beyrut, Moore'dan John Russel'a, 21 Haziran 1861. (Sloganlarda adı geçen şeyhler şiddet olaylarına öncülük eden şeyhlerdir.)

ölümle ya da yaralanmalarla sonuçlanan olaylara kolayca dönüştüğü görüldü.¹⁸ Buna karşılık olayların vahametini hemen anlayan ve pişmanlık içinde bir daha böyle bir olaya müsaade etmeyeceklerini söyleyen daha basiretli bir kesim de vardı¹⁹.

Ancak sık görülen bu şiddet olaylarının hiçbiri 1860 benzeri bir iç savaşa ya da katliama dönüşmedi. Takip eden yıllarda ne Hersek isyanı, ne Sultan'ın değişmesi ne de Sırbistan'la savaşın başlaması beklenebileceğın tersine büyük karışıklıklara sebebiyet vermedi ya da bahane olmadı. İmparatorluğun Hıristiyan bir devlete karşı savaşa girmesi sebebiyle büyük huzursuzluklara sebep olacağı beklenen 1876'daki *redif* toplama da fanatizmi hortlatmadı, tam tersine düzen içinde gerçekleşti.²⁰ Müslümanların Hıristiyanlara saldıracaklarının, ortalığı ateşe vereceklerinin beklendiği, hatta Hıristiyanların kendi hayatlarını kurtarmak üzere göç etmeye hazırlandıkları (ve kimi durumlarda göç ettiği²¹) çok kritik zamanlarda bile Müslümanlar beklenenden çok daha soğukkanlı davrandılar. Sırbistan isyanı patlak verdiğinde her yeri, yabancı konsolosları ve başta Ortodokslar olmak üzere Hıristiyanları böyle bir korku sarmıştı. Halep'te savaşa gitmek üzere toplanan askerleri uğurlayan kız

¹⁸ Bu tür olaylar arasında en çok endişe uyandıranlardan biri 1881'de yaşanmıştı. Biri Hıristiyan ve biri Müslüman olmak üzere iki kişi arasında başlayan ve Müslümanın yaralanmasına neden olan kavga, intikam almak isteyen Müslümanların toplanmasıyla büyümüş, iki gün sonra da çocuklar arasında ortaya çıkan kavgaya ayırmak üzere müdahale eden bir Hıristiyan, üç ya da dört genç Müslüman tarafından kötü bir şekilde dövülmüş, sonuçta Hıristiyanın ölmesi üzerine her iki mezhebin mensupları toplanmaya başlamışlardı. Hıristiyanlardan iki, Müslümanlardan bir kişinin öldüğü ve on bir kişinin yaralandığı kavga, köylerden olaya katılanlar olmasın diye şehrin girişleri tutulunca dinmiş, her iki taraftan çok sayıda kişi tutuklanmıştı. Bkz. FO 195/1368, Beyrut, Dickson, 18 ve 28 Şubat 1881.

¹⁹ FO 78/1586, No 10'un eki olarak, Şam, E.T. Rogers'tan H.S. Bulwer'e, 27 Mayıs 1861.

²⁰ FO 195/1113, No 17, Şam, Dickson'dan Elliot'a, 5 Ağustos 1876.

²¹ Şam'da kimi Hıristiyanlar, reform getiren ve kendilerinin de lehine olacak olan bir ferman okunduğında dahi şehri terk etmeye kalkabiliyorlardı. Çünkü bu reformların Avusturya ve Rusya'nın tepkisini çekeceğini, bu iki ülkenin muhalefetinin Müslümanları kızdıracağını, sonuç olarak yine kendilerine saldırılacağını düşünüyorlardı. Bkz. FO 195/1113, No 2, Şam, Dickson'dan Earl Derby'e, 24 Ocak 1876.

kardeşler, eşler, anneler ve çocuklardan oluşan bir grup, beklendiği üzere Rus konsolosluğunu ve bazı Hıristiyan evlerini taşıladı.²² Ama bu görülen en önemli olaydı. Daha büyük faciaların ortaya çıkmaması Suriye’de görev yapan konsolosları hayli şaşırtmıştı.²³

Çıkan gerginlikler, belirli bir şeye işaret etmeyen, sıradan vakalar da değildi; ama hallerinden şikayetleri devam etmekle birlikte, Suriyelilerin, durumlarını iyileştirmek üzere yeni ve farklı bir yol tutmak zorunda olduklarını anladıklarının belirtisiydi. Bir kere Müslümanların büyük bir kısmını birleştiren Hıristiyan-karşıtı bir ittifak 1860 sonrasında görülmedi. Olaylar daha çok yerel kişisel anlaşmazlıkların büyümesi ve bir saman alevi gibi parlayıp sönmeye şeklinde ya da savaş benzeri olağanüstü durumlarda daha yaygın ve daha uzun süreli olarak, ama yine de toplumun alt tabakalarından bazı gruplarla sınırlı ve Müslümanların çoğunluğunca tasvip edilmeyen bir tarzda cereyan etti.²⁴

1879’da Suriye’yi ziyaret eden İngiliz Büyükelçisi Layard başta fanatikliği ile meşhur Kudüs Müslümanlarında olmak üzere bölgede “çok önemli bir değişim” fark ettiğini rapor etmektedir. Uzun yıllar önce geldiğinde şahit olduğu eski taassup ortadan kalkmıştır. Layard’a göre fanatizm Müslümanlar arasında değil, Hıristiyan mezheplerin arasında, bu mezheplerin birbirleriyle ilişkilerinde yaşamaktadır.²⁵

Suriyelilerin tutumlarındaki bu değişikliğin sebeplerinden biri -ki bu, Fuat Paşa’nın şahsında Bâb-ı Âli’nin başından beri bildiği ve endişe ettiği şeydir- böyle yapmakla bir yabancı müdahalesine davetiye çıkarmış olacaklarını, onların da kavramalarıydı. Ama tek sebep bu değildi. Birincisi eşrafın hem kitleler üzerindeki gücü azalmakta hem de bileşimi değişmekteydi. Suriye’de dış pazarlarla temas halinde olan yeni bir tüccar kesimi yükselmekte, devletin de desteğiyle şehir ekonomipolitikinde geleneksel eşrafın yanında

²² FO 195/1113, No 20, Halep, Skene’den Elliot’a, 13 Temmuz 1876.

²³ FO 195/1113, No 41, Aleih, Eldridge’ten Elliot’a, 23 Temmuz 1876; FO 195/1113, No 17, Şam, Dickson’dan Elliot’a, 5 Ağustos 1876.

²⁴ İngiliz konsolosuna kalırsa bazı olaylarda Müslümanlar fanatik bir kesimin çıkarttığı olayları tasvip etmeseler de seslerini çıkaramıyorlardı. Bkz. FO 195/1154, No 88, Aleih, Eldridge’ten Layard’a, 5 Ağustos 1877.

²⁵ FO 424/91, No 31, Sir Layard’tan Marquis of Salisbury’e, 28 Ekim 1879.

yerini almaktaydı. Katliamın bu kesimin ikamet ettiği mahallelerde yaşanmaması, tam tersine Hristiyanların buralarda bizzat bu yeni gelişen kesim tarafından koruma altına alınması dikkat çekiciydi. Şam'ın Meydan mahallesi tam da bu türden bir yerdi. Kent surları dışında bir mahalle olan Meydan mahallesi şehir içindeki eşrafın ve onlar arasındaki hizipleşmenin dışında kalan tâcirlerin bulunduğu bir mahalleydi. Buradaki tâcirler Havran'daki toprakları denetimleri altında tutmak suretiyle Suriye'nin tahıl üretiminin önemli bir kısmını kontrol etmekteydi ve ihracat yoluyla dış piyasalarla ilişki içindeydi (Owen, 1993: 18). Olaylardan kaçan Hristiyan zanaatçılar Meydan'a sığınmış ve mahalle sakinleri tarafından korunmuşlardı.²⁶ 1860 olaylarının sonrasında devletin dış piyasalarla temas halindeki bu eşrafı kolladığı, geleneksel eşraf ile yeni eşraf olarak adlandırılabilir olan bu grup arasında bir denge politikası yürüttüğü görülecekti. Yeni eşraf daha çok gözetilmekle birlikte geleneksel eşraf devletle işbirliğinin avantajlarından tamamen mahrum bırakılmamıştı. Ama hem belirli bir çizgide davranmak hem de devletin zoruyla bu yeni eşrafla gönülsüz bir işbirliği içine girmek zorunda bırakılmıştı (Schilcher, 1998: 186-187). Böylece devlet, eşrafın kompozisyonunu değiştirmiş ve Tanzimat reformlarına muhalefet eden köklü ailelere rakipsiz olmadıklarını da göstermiş oldu.

Diğer yandan Amerikalı misyoner Jessup'a göre değişimin nedenlerinin başında -Müslümanların üstünlük gururunun bir kere kırılmış olmasının yanında- reformların ilerlemiş olması gelmekteydi:

“Şamlı Müslümanların üstünlük gururu kırıldı. Asker alımı, Müslüman şehir ve köylerin anormal borçlanması, askeri garnizonların artması ve beledi hizmetlere girilmesi ile birlikte Müslümanların yerli Hristiyanlara ve yabancılara karşı muhalefetlerinin tonu yumuşadı. Hristiyan okullarının sayısı katlandı, erkekler ve hatta kızlar için açılan Türk okulları öğrencilerle doldu, gazeteler yayınlanmaya ve okunmaya başlandı ve Hristiyanlarla dostça bir ilişki gelişti.” (Jessup, cilt 1/1910: 218).

²⁶ Cevdet Paşa Meydan'luların kendi mahallelerini korumak için gösterdikleri çabaları ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Mârûzat*, s. 23. Nitekim olayların hemen bitiminde şehirdeki Hristiyanlar toplanarak Fuat Paşa'ya bir dilekçe yazmış ve tazminatların ödenmesi sırasında Meydan Mahallesi sakinlerinin muaf tutulmasını istemişlerdi. Bkz. FO 78/1586, No 12, Şam, Rogers'tan Russel'a, 1 Haziran 1861.

Mısır ve Osmanlı reformlarına tepki dönemi nihai bir patlama şeklinde 1860 tarihiyle birlikte kapanmış, reformların yapılmamış olmasına ya da şu ya da bu şekilde yapılmış olmasına yönelik tepkilerin görüleceği yeni bir dönem açılmıştı. 1860 olayları bu nedenle Müslümanlar için bir dönüm noktası olmuştu. Yukarıda gözlemlerini aktardığımız Jessup'a göre 1860 katliamının hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar için doğurduğu ortak sonuçlardan biri eğitime olan talebin artışıydı (Jessup, cilt 1/1910: 219). Bu tarihten itibaren Müslümanlar, Hıristiyanlara karşı olan eski -ve sembolik- üstünlüklerinin yeniden kurulmasından çok reform yani daha iyi bir yönetim istemeye başlayacaklardı.

4. "Suriye'nin Evlatları"

1860 olaylarının önemli sonuçlarından biri de Hıristiyan Arap kesiminde önemli bir değişimi ateşlemesiydi. Hıristiyanlar arasında misyoner faaliyetlerinin cemaatleri birbirine düşüren etkileri olduğunu fark eden ve Müslümanlarla ortak bir zeminde buluşmak üzere dinsel kimliğini daha geri plana itmeye hazır olan bir kesim ortaya çıktı. 1860 olaylarının hemen ertesinde 19. yüzyıldaki Arap rönesansının en renkli simalarından Hıristiyan Butros el Bustani *Nefir Suriyya* adıyla on günden iki aya kadar değişen düzensiz aralıklarla bir yayın çıkarmaya başladı.²⁷ *Nefir Suriyya* Suriyelileri birleşmeye ve harap haldeki memleketi yeniden ayakları üstüne doğrultmak üzere dayanışmaya çağırıyordu. Bustani *Nefir Suriyya*'da "muhibb el vatan" (vatanımı seven) imzasını kullanıyor; hemşehrilerine "ebna el vatan" (vatanım oğulları) diye hitap ediyor ve 1860'taki olaylardan çıkardığı derslerin bir sonucu olarak yurttaşlık duygusunun propagandasını yapıyordu (Hourani, 1962: 101). Bustani *Nefir Suriyya*'da "Suriye... bizim vatanımızdır, Suriye'de yaşayanlar; inançları, cemaatleri, ırksal kökenleri ya da hangi topluluktan olduklarına bakılmaksızın bizim vatanımızın çocuklarıdır" diyordu. Bir başka yerde ise "Ey vatanın çocukları, aynı suyu içiyorsunuz, aynı havayı teneffüs ediyorsunuz ve aynı dili

²⁷ Bustani'nin görüşlerini analiz eden geniş bir tartışma Makdisi'de yer almaktadır. Bkz. Makdisi, 2002, 601-617.

konuşuyorsunuz. Üzerinde yürüdüğünüz toprak bir, umumi menfaatleriniz bir ve gelenekleriniz bir” diye yazmıştı.²⁸

Bustani’ye göre dinsel taassubu vatan sevgisinin yerine, kişisel çıkarlarını memleketlerinin çıkarlarının önüne geçirenler Suriye’ye ait olmaya lâyük değildir ve hatta vatanın düşmanıdır (Sheehi, 2000: 14). Bustani yurtsever dayanışmasının dindaş dayanışmasının yerini alması gerektiğine inanıyordu. Müslümanların iyi bildiği “*Vatan sevgisi imandan gelir*” hadisini de hatırlatıyor (Manneh, 1980: 293), dinsel taassubun zaaf ve anlaşmazlık yayıp milleti sadece kendi çıkarlarıyla ilgilenen kesimlere böldüğü için milleti felakete sürüklediğini söylüyordu. Bu yüzden Suriyeliler bir an önce dinsel taassubu bir tarafa bırakıp milli kimlikleri için çalışmalıydılar (Tauber, 1993: 8).

Bustani 1863 yılında *El Medrese El Vataniyya* adıyla bir okul kurdu ve burada 12 yıl boyunca Suriye’nin her cemaat ve dininden gençlere dinsel hoşgörü fikrini ve ulusal idealleri aşıladı (Antonius, 1955: 50). Arap dilini Arap ulusal kimliğinin temeli olarak gören Bustani, misyonerlerin isteği üzerine yapmaya başladığı İncil tercümesini bitirdikten sonra zamanını *Muhit el Muhit* adıyla yayınlacağı bir Arapça sözlüğün hazırlanmasına ayırdı. Bustani’nin diğer bir önemli eseri de yaşamı süresince ancak altı cildini yayımlayabileceği, Doğu dünyasına dair her türlü bilgiyi içermeye teşebbüs eden *Dairat el Maarif* adlı bir ansiklopediydi. Daha sonra oğulları ve kuzeni Süleyman el Bustani beş cilt daha yayımlayarak ansiklopediyi tamamlayacaktı (Gibb, 1991: 264). Bustani’nin Arap diline yaptığı bu katkılar, dilin gelişmesine verdiği önem ve yaptığı açık çağrılar tek bir hedefe yönelmişti. “Dinlerin Babil’i” olan Suriye, bari “dillerin Babil’i” olmasın (Manneh, 1980: 291).

Sonuç

1860 olayları yukarıda da belirtildiği gibi birdenbire cemaatlerarası bir barış ve kardeşlik dönemi açmış değildi. On yıl kadar sonrasında Şam’daki bir İngiliz gözlemci cemaatler arasındaki ilişkilerin durumunu hâlâ şöyle özetliyordu:

²⁸ Bustani’nin bu ünlü satırları pek çok kaynakta yer almaktadır. Bkz. Tauber, 1993: 8; Manneh, 1980: 293.

“Birbirlerinden nefret ediyorlar. Sünniler Şiileri aforoz ediyor ve her ikisi birlikte Dürzilerden nefret ediyorlar. Bunlar da hep birlikte Nusayrilerden nefret ediyorlar; Maruniler kendileri dışında kimseyi sevmiyorlar ve bütün diğer cemaatlerde kendilerine karşı tam anlamıyla bir tiksinti uyandırıyorlar. Rum Ortodokslar Rum Katoliklerden ve Latinlerden iğreniyorlar ve bu sayılanların hepsi Yahudilere küçümseyerek bakıyor.” (Maoz, 1977: 205).

Buna karşın 1860, Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye'deki egemenliği süresince yaşanan son büyük çatışma olmuş, I. Dünya Savaşına kadarki yarım yüzyılı aşan dönemde bölgede görece bir cemaatlerarası barış hali hüküm sürmüştü. Bu, Müslümanların Hıristiyanlara tepki duymadıkları anlamına gelmemekteydi. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nin Müslüman nüfusa sahip pek çok bölgesinin işgal edildiğine ve sömürgeleştirildiğine şahit olundu. Bu nedenle Hıristiyanlara duyulan tepki hep canlı kaldı. Ancak 1860 yılından sonra bu tepki şiddet biçimine nadiren dönüştü ve kendileriyle aynı kültürü paylaşan, onlar gibi yaşayan Hıristiyan komşularını hedef almamaya başladı.

Reformların ilerlemesiyle birlikte Araplar Hıristiyanları ayırmaya da başladılar. Hem örnek alınacak kurumlara ve teknik üstünlüğe sahip hem de sömürgeci olan bir Hıristiyan dünyasıyla karşı karşıya olduklarından, Hıristiyanları ayırmak bir zorunluluk olarak ortaya çıkıyordu. Bir Müslüman toprağını işgal eden bir ülke, örneğin İngiltere, lânetlenirken ve Hıristiyan olduğu hatırlanırken, aynı sıralarda bir başka ülke, örneğin Fransa, uygarlığın zirvesi olarak görülüp takdir edilebiliyordu. Bazen, “uygarlığın zirvesi” olarak görülen ülke bir Müslüman toprağına göz diktiğinde bu konumlar yer de değiştirebiliyordu; ama her halükârda Araplar Hıristiyan dünyasından öğrenmeleri gereken şeyler olduğundan artık eminlerdi.

Diğer yandan 1860 sonrasında cemaatlerarası barışı daim kılacak yeni kimliklerin inşasına uygun bir zemin ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin de Müslümanlarla Hıristiyanları birbirine yakınlaştıracak bu yeni sürece destek vererek, Suriyelilik kimliğinin inşasını desteklemesi ayrıca ilgi çekicidir. Osmanlı Devleti belki de uzak denemeyecek bir geçmişte gerçekleşen Mısır işgalini halen bir tehlike olarak görmekte, bu yüzden Suriyelilik kimliğinin yeşermesini bu olayın yeniden gerçekleşme ihtimaline karşı yararlı bulmaktaydı. Her halükârda Fuad ve Âli Paşa'lar Butros el Bustani'nin yanında oldu; onun kurduğu bilim derneğine fahri üye oldular, Arap diline Bustani

tarafından kazandırılan eserler nedeniyle ona ödül verdiler.²⁹ Butros el Bustani Müslümanları çok etkileyemedi, ama, Hıristiyan Araplar sömürgeci Avrupa'nın hedef tahtasında Müslümanlarla aynı yeri paylaştıklarını ve Hıristiyan oldukları kadar Arap olduklarını hissetmeye ve ifade etmeye başladılar.

Osmanlı egemenliği altındaki Suriye'nin bundan sonraki dönemine Osmanlı Devleti'nin reform çabaları ve okul açma kampanyası damgasını vurmuştur. Hem Hıristiyan tebaaya hem de kısa süre içinde refaha kavuşan Lübnan halkına kıyasla sefalet içinde yaşayan Suriyeli Müslümanların durumunu düzeltmek üzere bölgeye en yetenekli valiler atandı. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî problemler ve uluslararası arenada yaşadığı güçlükler bu reformların beklentileri karşılmasını engelledi.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri:

Public Record Office: FO 78/1586; 424/91; 424/122; 195/1113; 195/1154; 195/1368; 195/1586.

Kitap ve makaleler:

Abu Manneh, B. "Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 11, s. 287-304.

²⁹ 1860 olaylarının nedenleri konusunda aynı fikirde olan Bustani ile Fuad Paşa'nın olaylardan çıkarılacak dersler konusunda bazı noktalarda farklılaştığı görülmektedir. Fuad Paşa 1860 olaylarını Osmanlı reformunun disiplin altına alması gereken bir mezhep çatışması olarak görmekte ve modern reformcu bir devlet olarak ancak Osmanlı Devleti'nin kendi uçlarındaki cahil halka -Cebel-i Lübnan ve daha genel olarak Suriye'ye- medeniyet görürebileceği iddiasına meşruiyet sağlayan bir fırsat olarak değerlendirmektedir. Buna karşın Bustani için modernleşme merkezin inatçı bir topluma zorla dayatacağı bir birlikte yaşama programı değil, birlikte yaşamaya dair yüzlerce yıllık yerel gelenekleri 1860 benzeri felaketlerden kurtaracak bir gelişme olarak görmektedir. Özetle Fuad Paşa için 1860 birlikte yaşamının imkansızlığını gösterirken Bustani için 1860 yüzlerce yıllık bir tarihe sahip ve halen sürdürülebilir olan birlikte yaşama deneyimine yapılmış bir saldırıyı temsil etmektedir. Konuyla ilgili geniş bir tartışma için bkz. Makdisi, 2002: 601-617.

- Ahmed Gassan el-Sabanu (haz.) *Müzekkirât Tarihiyya 'ân Hamlet İbrahim Başa 'elâ Suriyya*, (t.y), Dar Kuteyba, Dimaşk.
- Anderson, M. S. (2001): *Doğu Sorunu (1774-1923): Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Y., İstanbul.
- Antonius, G. (1955): *Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, Hamish Hamilton, London.
- Cevdet Paşa (1980): *Ma'rûzât*, Dr. Yusuf Halaçoğlu (haz.), Çağrı Y., İstanbul.
(1991) *Tezâkir (1-12)*, Cavid Baysun (yay. haz.), 3. Bs., TTK, Ankara.
- Commins, D.D. (1993): *Osmanlı Suriyesi'nde İslahat Hareketleri*, Çev. Selahaddin Ayaz, Yöneliş Y., İstanbul.
- Douwes, D. (2000): *The Ottomans in Syria: a History of Justice and Oppression*, I.B. Tauris, London.
- Engelhardt (1999): *Tanzimat ve Türkiye*, çev.: Ali Reşad, Kaknüs Y., İstanbul.
- Fawaz, L.(1994): "Social Change in Countryside: Mount Lebanon in the Nineteenth Century", *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri*, Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı vd. (haz.), TTK, Ankara, s. 59-64.
- Gibb, H.A.R. (1991): *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. K. Durak, A. Özkök vd., Endülüs Y., İstanbul.
- Gökbilgin, M. T. (1946): "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, c. X, sayı 40, ss. 641-703.
- Gülsoy U. (2000): *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Y., İstanbul.
- Hourani, A. (1962): *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939*, Oxford University Press, London, 1962. Krş. Albert Hourani (1994), *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev: Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz, İnsan Y., İstanbul.
(1966) "Lebanon from Feudalism to Modern State", *Middle Eastern Studies*, Cilt 2, Nisan, Sayı 3, s. 256.
(1997) *Arap Halkları Tarihi*, Çev.Yavuz Alogan, İletişim Y., İstanbul.
(1968) "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, William R. Polk ve Richard L. Chambers (ed.), The University of Chicago Press, Chicago, s. 41-68. Türkçesi ile krş.: Hourani, A. (1997) "Osmanlı İslahatı ve Seçkinlerin Politikaları", *İslam Dünyası ve Batılılaşma* içinde, A.Hourani, U. Heyd vd., Çev. Bahattin Aydın, Yöneliş Y., İstanbul, s. 87-124. ve Albert Hourani "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", *Ortadoğu'da Modernleşme* içinde, W.R Polk ve R.L. Chambers (ed.), İnsan Y., İstanbul, 1995, s. 61-100.
- Jessup, H. H. (1910): *Fifty Three Years in Syria*, Cilt I ve II, Fleming H. Revell Company, London and Edinburgh.
- Khoury, P. S. (1983): *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus: 1860-1920*, Cambridge Universtiy Press, Cambridge.

- Makdisi, Ussama (2000): *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- (2002) "After 1860: Debating Religion, Reform, and Nationalism in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol 34, s. 601-617.
- Maoz, M. (1968): *Ottoman Reform in Syria and Palestine (1840-1861)*, Oxford University Press, London.
- (1977) "Intercommunal Relations in Ottoman Syria During The Tanzimat Era: Social and Economic Factors", Halil İnalçık-Osman Okyar (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, s. 205-210.
- Bruce Masters (2004): *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Root of Sectarianism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ortaylı, İ. (1985): *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Y., İstanbul.
- Owen, R. (1993): *The Middle East in the World Economy: 1800-1914*, I.B.Tauris & Co Ltd, London.
- Rafeq A., (1994): "Registers of Succession (Mukhallafât) and their Importance for Socio-Economic History: Two Samples from Damascus and Aleppo: 1277/1861", *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri*, Jean-Louis Bacqué-Grammont, İber Ortaylı vd. (haz.), TTK, Ankara, s. 479-491.
- Salibi, K. S. (1968): "The 1860 Upheaval in Damascus as Seen by al-Sayyid Muhammad Abu'l-Su'ud al-Hasibi, Notable and Later Naqib al-Ashraf of the City", *Beginnings of Modernization*. içinde, s. 185-202. Krş. Kemal S. Salibi, "Es-Seyyid Muhammed Ebu's-Suud el-Hasibi'nin Tanık Olduğu 1860 Şam İsyanı, Eşraf ve Daha Sonrası, Şehrin Nakibu'l-Eşraf'ı", William R. Polk ve Richard L. Chambers (ed.), *Ortadoğu'da Modernleşme* içinde, İnsan Y., İstanbul, 1995, s. 257-279.
- Schilcher, L. (1998): "Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlılarda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.), Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Y., İstanbul, s. 180-205.
- Sheehi, S.P. (2000): "Inscribing the Arab Self: Butrus al-Bustani and Paradigms of Subjective Reform", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 27, Sayı 1, s. 7-24.
- Tauber, E. (1993): *The Emergence of The Arab Movements*, Frank Cass, London.
- Ülman, H. (1966): *1860-61 Suriye Bunalımı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, AÜ SBF Y., Ankara.